

Наталія Мозгова

МОЗГОВА Наталія Григорівна — кандидат філософських наук, професор кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сфера наукових інтересів — історія духовно-академічної філософії в Україні XIX ст.

ЗАКОНИ ЛОГІКИ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ В СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРІВ ФІЛОСОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ

З огляду на нагальні завдання духовного відродження та розвитку української філософської культури, особливо актуальним є сьогодні звернення до творчої спадщини вітчизняних мислителів минулого. Важливу роль у цьому процесі покликане зіграти вивчення та визначення як загалом дійсного місця київської духовно-академічної філософії XIX ст. у духовному житті України, так і, зокрема, визначення ролі логіко-гносеологічної проблематики в цій філософії.

Сучасний стан опрацьованості філософського доробку представників київської духовно-академічної філософії XIX ст. Василя Миколайовича Карпова (1798 — 1867), Йосипа Григоровича Міхневича (1809 — 1885), Ореста Марковича Новицького (1806 — 1884) та Петра Івановича Ліницького (1839 — 1906) створюють необхідні передумови для систематичного відтворення та об'єктивної оцінки їх філософських поглядів, які досі ще залишаються маловивченими. Деякі аспекти логіко-гносеологічної проблематики філософських поглядів В. Карпова та П. Ліницького висвітлені автором цієї публікації у ряді статей [6]. Слід підкреслити також ті монографії [10], де автори побіжно торкаються проблеми розкриття філософських уподобань вищеназваних мислителів, а також і публікацій, які з'явилися в останні роки в енциклопедичних [8] і в новітніх підручниках з історії української філософії [1].

Але якщо історико-філософські погляди київських мислителів сьогодні вже стають об'єктом вивчення сучасних дослідників української філософії XIX ст., то цього не можна засвідчити про їх логіко-гносеологічні уподобання. Саме аналізу останніх автор і присвячує свою наукову розвідку, що і складатиме мету пропонованої статті.

Насамперед автора цікавили саме ті персоналії, які мали свої власні підручники з логіки, хоча лекції читали всі, без винятку, професори філософії КДА. Такий підхід до проблеми пов'язаний із цілою низкою труднощів, оскільки в підручниках важко віднайти власну позицію мислителя з тієї чи іншої проблеми. Водночас позиції авторів цих підручників суттєво різняться одна від одної. І ми це спробуємо простежити.

Спочатку звернемося до розуміння В. Карповим, Й. Міхневичем, Ор. Новицьким, П. Ліницьким сутності законів мислення (таке словосполучення характерне для наукового обігу XIX ст., що відповідає сьогоднішньому терміну — «закони логіки»).

Погляди В. Карпова на логіку як науку та навчальну дисципліну, його розуміння та інтерпретація форм і законів мислення найбільш чітко розглянуті ним у підручнику, який був опублікований у 1856 р. і мав повну назву «Систематичний виклад логіки».

Переходячи до розгляду законів мислення, мислитель ставить слушне запитання про їх походження: «Де та скрижаль, на якій вони накреслені? Одні передбачають її поза нами, інші — в нас; міркування, як видно, абсолютно протилежні. Які ж з них є справедливими?» [2, с. 47]. За глибоким переконанням В. Карпова, закони мислення не можна нав'язати ззовні, оскільки вони належать самому розсудку, інакше ці закони можна було б відмінити або замінити іншими законами в залежності від зміни зовнішніх обставин. З цього положення зовсім ще не випливає й те, що розсудок, як вважав Кант, має здатність до самозаконодавства. На думку В. Карпова, закони мислення не можуть походити і з досвіду, оскільки досвід не є джерелом їх виникнення. «Заглиблюючись у розумове життя первісної людини чи дитини, ми чітко помічаємо, що ще до розуміння будь-яких законів, вони вже безпомилково виконують повеління цих законів, і дуже дивуються, коли помічають певне порушення дії цих законів в освічених людей. Саме цією неусвідомленою присутністю дії цих законів зумовлюється і можливість подальшого навчання

первісної людини і дитини. ...Неможливо ззовні нав'язати того, до чого не має сприйнятливості у природі мислення» [2, с. 48]. Спростовуючи різні концепції про природу та сутність законів мислення, В. Карпов доходить висновку, що ці закони вкладені в душу людини тільки Богом і є вічними та незмінними. Таким чином, ми бачимо, що погляди В. Карпова на закони мислення, лежать у площині теологічного психологізму.

Мислитель дає таке визначення законів логіки: «...закони мислення необхідно розуміти як правила, які обмежують мисленнєву дію у певних сполученнях їх уявлень та ознак» [2, с. 47]. На думку В. Карпова, все, про що розсудок мислить, запозичується ним завдяки уявленню з царини розуму і чуттів, але й те, як повинен розсудок мислити, тобто власне правила мислення, є результатом законів, які панують над діяльністю розуму і чуттів.

В. Карпов ставить слушне питання: чому розсудок у своїй діяльності повинен обмежуватись законами, а не одним єдиним законом? На його думку, по-перше, це результат відсутності самозаконодавства розсудку, і, по-друге, «закони мислення є другорядними, тобто вони є предметами дослідження внутрішнього досвіду і потрапляють у свідомість з допомогою спостереження над їх діяльністю. Але, розглядаючи джерела, з яких вони походять, їх неможливо назвати й досвідними» [2, с. 50]. Далі В. Карпов співвідносить закони чуттєвої та розумової діяльності. Перший звучить так: «чуття, разом зі зміною миттєвостей і пунктів розгляду предмету, за необхідністю розглядають один і той же предмет у різноманітних образах» [2, с. 50]. Суть другого закону полягає в тому, що «предмет, за зовнішнім своїм обрисом і положенням, є різноманітним і з необхідністю споглядається розумом як один і той же» [2, с. 51]. Але яким із цих законів керується у своїй діяльності розсудок? Балансуючи між розумом і чуттями, розсудок, на думку В. Карпова, «змушений мислити предмет одночасно змінним і незмінним, або перебувати у постійному ваганні між його тотожністю і нетотожністю. ... А оскільки єдине колись роздвоївшись, вже не може повернутись до єдності конкретного, то розсудок намагається цю роздвоєність поєднати на певній основі чимось третім» [2, с. 51].

Далі В. Карпов ретельно зупиняється на аналізі трьох законів правильного мислення: законі тотожності, законі суперечності і законі достатньої підстави, при цьому заперечуючи існування закону виключеного третього і вважаючи його різновидом закону суперечності. «Міркуючи про предмет виключно під впливом розуму, оскільки він споглядає все незмінним і постійним, розсудок керується законом тотожності. Розглядаючи свій зміст в залежності від уявлень чуттів, оскільки чуття дають нам різноманітність і мінливість предметів, мисляча сила підпорядковується закону суперечності. А намагаючись роздвоєний розумом і чуттями предмет привести до єдності, мисляча сила підкоряється закону достатньої підстави. Закон тотожності стверджує, що будь-який предмет мислення покладається як один і той же. Закон суперечності стверджує: все, що є предметом мислення як таке, протилежне собі, як не таке. Закон достатньої підстави стверджує: все взаємопротилежне і безпосередньо не поєднане, з необхідністю поєднується на певній основі. З цього розуміння законів мислення випливає, що ми повинні розглядати їх не тільки як начала регулятивні, але і як начала нормативні, діяльністю яких відтворюються прагнення розуму й чуттів» [2, с. 52].

Якщо звернутися до творчої спадщини ще одного професора філософії КДА, а згодом і Рішельєвського ліцею Й. Міхневича, то в його праці «Досвід поступового розвитку головних дій мислення як керівництва до першопочаткового викладу логіки», написаній у 1847 р. і опублікованій в Одесі, ми знаходимо таке бачення основних законів мислення: по-перше, Й. Міхневич, на відміну від В. Карпова та Ор. Новицького, не зупиняється на загальному понятті закону й відразу переходить до розгляду самих законів мислення; по-друге, Й. Міхневич, як і Ор. Новицький, вважає основним законом мислення закон суперечності, і саме з нього він і розпочинає власний аналіз.

Дещо інше розуміння та інакшу інтерпретацію законів мислення ми знаходимо в його «Короткому керівництві з логіки та попередньому нарисі з психології» Ор. Новицького, яке було опубліковане у Києві в 1844 р. Насамперед Новицький зупиняється на загальному понятті закону: «Законом взагалі є загальний і постійний спосіб дії, який виражається у певній царині

часткових явищ і випадків, а закон мислення — є загальний і постійний спосіб дії нашого розсудку, який виявляється у часткових його діях» [7, с. 67]. Всі закони мислення, на думку Ор. Новицького, поділяються на основні та другорядні. Основні закони мислення впливають безпосередньо з життя нашого духу, тобто вони є апіорними, а другорядні — походять від основних, але при цьому їм підпорядковуються форми мислення (прикладом можуть слугувати закони умовиводів). Крім поділу законів мислення на основні і другорядні, Новицький проводить послідовний поділ основних законів мислення на такі, що належать до а) дійсних відношень речей і б) можливих відношень речей. До дійсних відношень речей зараховано закон тотожності й нетотожності та закон причинності, а до можливих відношень речей — закон узгодженості й суперечності.

Переходячи до розгляду дійсних відношень речей, Новицький підкреслює, що ці відношення можуть реалізовуватись у просторі й часі. «Коли розсудок, — пише він, — занурюється у суттєві відношення речей як дійсно існуючі у просторі, тоді він і мислить в них саме те, що в них дійсно існує і через що кожна річ мислить тим, чим вона є насправді, тобто розгортає відношення тотожності; і навпаки, висловлюючи те, чого в речах немає, розсудок розгортає відношення нетотожності. А коли розсудок мислить речі, як саме вони діють у часі, тоді він мислить їх як причину будь-яких дій або як дію будь-якої причини, тобто розгортає відношення причинності» [7, с. 68]. За глибоким переконанням Ор. Новицького, розгортання відношень тотожності належить виключно свідомості, а причинності — належить волі.

У сфері ж мислення про можливе саме «мислення не турбується про те, щоб зобразити предмет тотожним самому собі, тобто тим, чим він дійсно існує у своєму бутті, а задовольняється тільки узгодженістю (рос. согласие — Н.М.) своїх уявлень з родами і видами, до яких належить цей предмет, і узгодженістю уявлень між собою, щоб не було між ними суперечності. Отже, у сфері мислення про можливе основним законом є закон узгодженості й суперечності» [7, с. 70]. Новицький пояснює, що він не є новим законом, а тільки розгорнутим законом тотожності і нетотожності, так само, як можливість є розгорнутою (до видів і родів) дійсністю.

Переходячи до питання про розгляд законів мислення у творчій спадщині П. Ліницького, слід підкреслити, що він ці проблеми ретельно вивчає та досліджує у таких підручниках з логіки та філософії як «Про форми і закони мислення» (1895) та «Основні питання філософії. Досвід систематичного викладу філософії» (1901).

Ліницький розпочинає свій аналіз з порівняння фізичних, моральних та мисленневих законів. Він підкреслює, що у фізичному світі все відбувається з необхідністю і сила фізичних законів є невблаганною, при чому ця невблаганність не зникає з пізнанням цих законів. Зовсім іншою є природа моральних законів: вони не є необхідними, а є лише обов'язковими, тобто ці закони виражають не те, якими є ми насправді, а те, якими ми повинні бути. Саме тому важливу роль у дієвості моральних законів відіграє їх пізнання. Для вираження відмінного характеру моральних законів від фізичних, останні називають ще нормативними законами або правилами. Зрозуміло, що моральні закони працюють в практичній діяльності людини, але ще, зауважує Ліницький, існують і мисленневі закони, які притаманні розумовій діяльності і які теж носять нормативний характер, тобто не є необхідними, але є обов'язковими і тому можуть порушуватись людьми, «і хоча порушення цих правил не є провинною або злочином, як у випадку з моральними законами, а є лише оманною, .. але однаково людина, яка любить істину, не може ігнорувати правила, якими керується її розумова діяльність» [3, с. 6]. Таким чином, П. Ліницький доходить висновку, що розумова діяльність з необхідністю має свої власні закони або нормативні правила.

Оскільки мислення є вільною діяльністю людини, то й предметом логіки виступає вивчення цієї діяльності, і тому логіка теж повинна бути наукою нормативною. Логіка «не тільки розглядає те, яким чином відбувається процес мислення, не тільки вивчає форми, в яких виявляється діяльність мислення, але й встановлює ті правила діяльності мислення та вказує на ті умови, від яких залежить логічна правильність мислення» [4, с. 70]. Філософ уточнює, що, по-перше, мислення розладжується і стає неправильним у психічно хворих людей, але ця

неправильність є психічно-фізіологічною, і, по-друге, мислення буває неправильним у логічному значенні, тобто тоді, коли порушуються логічні закони. У свою чергу, ці закони можуть порушуватися як навмисно, тобто з метою або приховати істину, або завести опонента в оману, або відмовитись визнати свою помилку; так і ненавмисно, тобто внаслідок чи квапливості, чи нерозважливості, чи недостатнього розвитку мисленнєвої діяльності.

Розглядає П. Ліницький і позиції представників емпіризму та раціоналізму стосовно законів мислення. Так, прихильники емпіризму насамперед досліджують пізнавальний процес як психічний, в основі якого лежать закони асоціацій. І як процес психічний, точніше психічно – фізіологічний, пізнавальний процес відбувається сам по собі, подібно до всіх інших фізіологічних процесів у нашому організмі. Мислитель вважав, що якщо процес думки здійснюється абсолютно вільно, то повинні існувати і певні закони, котрими керується цей процес. Такими законами не можуть виступати закони асоціацій, оскільки за своєю суттю ці закони є тільки психологічними умовами, при яких стає можливим створення уявлень. «Логічний зв'язок з необхідністю треба розрізняти від асоціації, яка відбувається незалежно від нашої волі за законами психічної сумісності і одночасності сприйняття вражень і багаторазового повторення одних і тих же груп вражень, тоді як логічний зв'язок вільно та свідомо нами визначається у силу тих начал, які мають об'єктивне значення. Насамперед за законами асоціації встановлюється зв'язок слів з відповідними їм уявленнями та значеннями. Далі, уявлення будь-якої окремої речі також є асоціацією сприйнятих вражень або, інакше, відчуттів. Нарешті, загальні уявлення складають результат багатьох вражень, які збігаються у деяких подібних рисах. Всі такого роду психічні дії з необхідністю треба відрізняти від понять... Поняття відрізняються від уявлень своїм відволікаючим характером, бо ми робимо аналіз ознак речі і не всі ознаки, які є в уявленні про предмет, складуть загальне поняття про предмет, а тільки ті, котрі встановлюють необхідний зв'язок... Саме характером необхідності відрізняється логічний зв'язок від простої асоціації» [3, с. 20 — 21].

Раціоналізм же, навпаки, головне значення в пізнавальному процесі надає самому мисленню і «розглядає його як вільну духовну діяльність, а тому й процес пізнання розглядає як діяльність, котра керується нормативними законами, при цьому вони отримують характер правил, що мають прямий зв'язок із кінцевою метою пізнання, тобто з ідеєю істини. Отже, теорія законів мислення є дослідженням їх у відношенні активності» [4, с. 52 — 53].

Оскільки мислення є діяльністю формальною, остільки такий же характер повинні мати і закони мислення. «Тому під законами мислення слід розуміти такі формальні вимоги, які тісно пов'язані з діяльністю мислення і відповідними до цієї діяльності формами» [4, с. 53].

П. Ліницький висуває такі вимоги щодо мисленнєвої діяльності, які впливають із законів мислення, — це єдність мислення, його послідовність та обґрунтованість. Перша вимога, тобто єдність мислення, має двоїстий характер, оскільки стосується і предмету мислення і самого процесу мислення. Єдність ідеї, тобто головної думки, є необхідною умовою як для наукових, так і для літературних робіт. Послідовність же, як друга вимога мислення, дає можливість виявити як переваги, так і недоліки мисленнєвого процесу. «Брехню буває не так легко пізнати, коли вона прихована, розгорнути ж її послідовно — означає її викрити, тобто зробити явною; і навпаки: чим більше ми розкриваємо істину з різних сторін, тим більше вона набуває рис переконливості» [4, с.37]. Але ні єдність, ні послідовність самі по собі, вважає Ліницький, ще не забезпечують істинності наших думок. Істинність же забезпечується тільки за рахунок дотримання третьої умови або вимоги — вимоги обґрунтованості. По-справжньому обґрунтована думка не може не бути істинною, якщо вона ґрунтується на пізнанні сутності речі. На думку Ліницького, істина завжди повинна бути єдиною і перебувати в узгодженні із собою, тобто єдність істини виступає як її найсуттєвіша ознака. Ця думка ґрунтується на тому положенні, що істина завжди має необхідне відношення до сутності речей, більш того, вона є вираженням їх сутності. Отже, зв'язок думок або уявлень з буттям речей, тобто зв'язок пізнання з пізнаваним світом є необхідним моментом істини. Наші думки повинні мати достатню підставу, а такою підставою може виступати тільки сутність речей. Таким чином, «звичне поняття про істину, під якою розуміється найбільш адекватна відповідність між пізнанням речі

та її буттям, має зв'язок із законами мислення; таке розуміння істини впливає із цих законів і тому є для нас настільки ж важливими, наскільки є важливим і самі закони мислення» [4, с. 31].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що і В. Карпов, і Й. Міхневич, і Ор. Новицький, і П. Ліницький стояли на твердих позиціях традиційної, тобто аристотелівської, логіки. У недалекому майбутньому будуть зроблені такі грандіозні відкриття в галузі точного знання, як неевклідова геометрія М. Лобачевського, теорія ймовірності А. Ейнштейна, теорія множин Г. Кантора, які призведуть до кризи «старої логіки». І якщо Кант ще міг з повною впевненістю стверджувати, що у своїх основних рисах логіка вже давно є завершеною наукою і що вона з часів Аристотеля більше не мала ніякого розвитку, то на межі століть більшість логіків як в Європі, так і в Росії та в Україні доходять до висновку, що «стара логіка» вже трагічно не відповідає науковим потребам часу і що закони логіки цілком залежать від властивостей тієї предметної галузі, яку досліджує та чи інша наука.

Відомий дослідник російської філософії Е. Радлов так характеризував стан розвитку логіко-гносеологічної проблематики у лоні вітчизняної філософії протягом XIX ст.: «Філософія неможлива без гносеологічного обґрунтування, але потреба у ньому в російській філософії почала чітко усвідомлюватись лише у другій половині XIX ст., і з тих пір гносеологічні дослідження почали з'являтися у великій кількості... Від загальних оглядів у дослідженнях переходять до аналізу часткових проблем. Загальні курси філософії замінюються «Вступами до філософії», де не стільки вирішуються проблеми, скільки розглядаються загальні точки зору, з позицій яких ці питання можуть бути вирішеними» [9, с. 147]. До цієї традиції цілком вписується і творчий спадок вищезрозглянутих філософів-академістів, і, як ми бачимо, логіко-гносеологічні уподобання цих філософів цілком вписується в традицію «київської духовно-академічної школи».

Література

1. Історія філософії України. — Київ, 1994; *Горський В.С.* Історія української філософії. — Київ, 1996; *Огородник І.В., Огородник В.В.* Історія філософської думки в Україні. — Київ, 1999; *Федів Ю.О., Мозгова Н.Г.* Історія української філософії. — Київ, 2000.
2. *Карпов В.Н.* Систематическое изложение логики. — СПб., 1856.
3. *Линицкий П.И.* О формах и законах мышления. — Киев, 1895.
4. *Линицкий П.И.* Основные вопросы философии. Опыт систематического изложения философии. — Киев, 1901.
5. *Михневич Й.Г.* Опыт постепенного развития главных действий мышления, как руководство для первоначального преподавания логики. — Одесса, 1847.
6. *Мозгова Н.В.* М. Карпов: логіко-гносеологічні пошуки XIX століття // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. — 2002. — №561; *ІІ ж.* М. Троїцький і П. Ліницький: до питання про гносеологічні засади формальної логіки // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. — 2002. — № 8; *ІІ ж.* В. Карпов про гносеологічні засади логіки // Філософські обрії. — Київ — Полтава, 2003. — Вип.9.
7. *Новицкий О.М.* Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии. — Киев, 1844.
8. *Огородник І.В., Русин М.Ю.* Українська філософія в іменах. — Київ, 1997; Філософська думка в Україні: Бібліогр. словник / Авт. кол.: В.С. Горський, М.Л. Ткачук, В.М. Нічик та ін. Київ, 2002.
9. *Радлов Э.Л.* Очерк истории русской философии // Введенский А.И., Лосев А.Ф., Радлов Э.Л., Шпет Г.Г. Очерки истории русской философии. — Свердловск, 1991.
10. *Ткачук М.Л.* Київська академічна філософія XIX — поч. XX ст.: методологічні проблеми дослідження. — Київ, 2000.

Надійшла до редакції 25.09.2004 р.